

שני הבנים של אחי ז"ל. הם היו כה שקועים בלימודם, עד שכלל לא הרגישו בי. לבסוף ניגשו אלי. פניהם השחופים והסגופים היו משולהבים. והם אמרו לי: ראה דוד, כאן כה טוב לנו. כה נעים עד ששוכחים את כל הצרות ואת הרעב גם יחד".

החיד"ח (1234567) י"ב הם חיינו ואורך ימינו... הגות בתורה

ההיסטוריון, ד"ר ישעיה טרונק, במחקרו ההיסטורוסופי על גיטו-לודז', מביא עדות בה נאמר: "בתקופה הראשונה, לפני שכל הגברים השתלבו בתהליך הייצור של הגיטו, למדו יהודים תורה בגיטו, יומם

ולילה. הבחורים לא יכלו להתנתק מן הגמרא. בבית אחד ברחוב קלמה 42 בקומה ג', היו עוסקים בלימוד התורה. ע"פ רוב למדו בלילה, כדי לא להיות מופרעים. וגם כדי שלא למשוך "תשומת-לב" של הועדות הגרמניות, שהופיעו תכופות בגיטו. אצל הקיבוצים הדתיים היה מסודר מנין עם ספר-תורה, והרבה ספרי-קודש. ובשעת הפנאי למדו הצעירים הדתיים דף גמרא. אפילו שמרו על לימוד ה"דף יומי". בימי-הקיץ ניתן היה לראות בחצרות הגיטו, יהודים יושבים ולומדים תורה".⁸

מתוך "נסיוני האיש", יכול אני להעיד כי יהודים בגיטו-לודז' - כמו בגיטאות אחרים - אכן עסקו בלימוד-התורה. שהיתי בגיטו-לודז' משך שנה שלמה, מפורים תש"ג עד פורים תש"ד. ו"התארחתי" בבית-הכלא של הגיטו, שכן נשלחתי ממחנה-התופת שוואנינגן, במסגרת "ריק-טרנספורט" של בלתי-כשירים לעבודה. שנידונו להשמדה בתאי-הגזאים. והיה עלינו, חברי ואני בתוכם, לחכות בכלא, עד שיצטבר משלוח גדול, שיהיה ראוי להישלח לחלמנו, לשריפה. אכן, גם בין כתלי בית-הכלא נשמע קול-התורה. היה אתנו ר' ראובן-ישראל קוט מקוז'מינקה, יהודי ת"ח גדול, שלמד אתנו שיעור קבוע בגמרא. פרק "אלו טריפות" מסכת חולין. התבדחנו אז: לומדים טריפות ואוכלים טריפות... כן היה אתנו בכלא, בחור חסידי לודז'אי, שמואל פרנקל [נעצר ע"י רומקובסקי באשמת הפצת כרטיסי-מזון מזוייפים]. פרנקל היה הסמל של אצילות ועדינות, למד אתנו מעט משניות פרשת-השבוע, וכדומה. גם בשעות הקצרות שביליתי מחוץ לכלא, נתקלתי ביהודים לומדי תורה. בחצר בה התגוררתי - תקופה קצרה הייתי משוחרר מן הכלא והתגוררתי ברחוב ובלסקי, גר שם אברך חולה מחסידי ראדומסק, ר' בריש ארסטר. האברך האצילי לא היה מסוגל בכלל לעבוד. היה מרותק למיטה. אבל זה לא מנע ממנו לעסוק כל היום בלימוד התורה. שכן אחר באותה חצר, היה מדריכי וידידי משכבר הימים ר' משה רבינוביץ' [משושלת צדיקי ראדומסק], גם הוא שידל אותי להשתתף באחד השיעורים, בו היה "מגיד השיעור". אך הרושם הכי חזק עשו עלי מעט הבחורים מחסידי גור, ובמיוחד ידידי משכבר הימים מוויירשוב.

"ברל וירושובר" [אייזנר]. הם מרדו במוסכמות של הגיטו. סירבו להירשם ברישום הכללי של הגיטו. ומשום כך, גם לא קיבלו את "מנות-המזון" העלובות שחילקו בגיטו, ובעיקר את הלחם. ברל למשל, ממש גזוע מרעב. ברל וחבריו עסקו רק בתורה ובחסידות. התקיימו על נדבנותם של ידידים. ברל נתמך ע"י ידידי דוד בוצ'אן, חניכו לשעבר, שעבד באחד המטבחים וסחב למענו מעט קליפות של תפוחי-אדמה. ברל לא אכל אפילו את המרק ממטבח-הציבורי שהיה בחזקת כשר בגיטו. גופו המגודל לא אצר כוח להחזיק מעמד. הוא היה שקוע בעולם אחר. הוא חי וחינך את חניכיו, דור של פרחי-חסידים לעולם אחר, לעולם שכולו טוב.

^{אוצר החכמה}

מרתקים הסיפורים על הדביקות בגמרא של יהודים למודי-סבל ויסורים, אשר למרות כל הצרות - ואולי דווקא בשל כך - נאחזו בגמרא כבעוגן-הצלח, עוגן-החיים. כך למשל מספרת שרה אורבך על אביה של חברתה חנה קרישק: "משפחתה של חנה היתה ידועה בלודז' לפני המלחמה. וסבלה אבידות בשל כך, מיד בתחילת המלחמה. כידוע פגעו הגרמנים בראשונה ברבנים, בעסקני קהילה ידועים ובאנשים מכובדים. כגון גדולי-התורה ואנשי-דעת מפורסמים. בימי הגיטו היה אביה של חנה שוכב תמיד במיטה ובידיו ספר ש"ס ענקי, אשר לא הניחו מידיו. ארשת סבל לא משה מפניו אף לרגע".

מחתרת חסידית בגיטו-לודז'

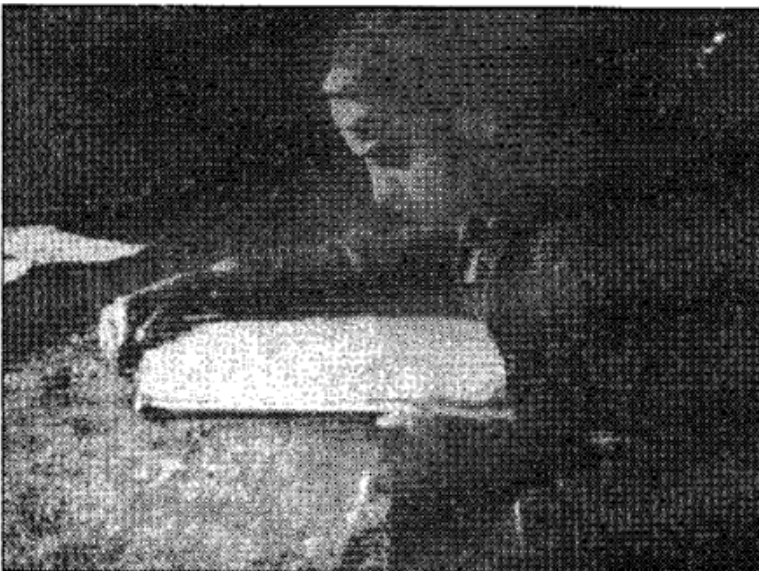
סיפור-עדוּתה של גב' שרה בקר, תושבת קרית-אתא, הוא מדהים. גב' בקר היא לידת לודז' [לבית בורגשטיין]. וכך היא סיפרה לי בעדותה: "בתקופת הגיטו בלודז' עבדתי באחת ממכבסות הגיטו, תחת ניהולו של מר הרשל פרשקר. לפני המלחמה היה מר פרשקר אברך חסידי. היה חתנו של התעשיין המפורסם מחסידי גור, ר' אהרן ציטרין מלודז'. יחסו של מר פרשקר אל העובדים היה טוב. ובמיוחד אלינו הנוער - הייתי אז בגיל צעיר מאוד - והנה באחד מימי החורף של ראשית שנת 1944, ראיתי את המנהל מר פרשקר מתבונן בי בסקרנות. נרעדתי כל-כולי. פחדתי שמא הוא רוצה להציב אותי ברשימה של "מפוטרים". כלומר: המיועדים למשלוח. אולם לא כך היה הדבר. מר פרשקר ניגש אלי ושאלני אם אני יודעת לשמור על סוד כמוס? עניתי בחיוב. ואז אמר מר פרשקר: "התבוננתי בך, מאחר ואני רוצה להטיל עליך שליחות סודית, קצת מסוכנת. בחרתי בך, מכיוון שאני מכיר את בית הורייך ואת משפחתך". לאחר אתנחתא ארוכה, המשיך מר פרשקר: "עליך לגשת לבית הרוס אחד הנמצא בקירבת ה"קריפא" [מטה המשטרה הפלילית בתוך הגיטו, שעצם השמעת המלה "קריפא" הטילה חלחלה ופחד בלב כל יהודי בגיטו]. מאחורי הבית ההרוס יש חורבה. תיגשי אל מאחורי החורבה ותדפקי שלוש פעמים בפישפש ותאמרי בקול את הסיסמה: "הרשל שלח אותי!" לאחר שיפתחו לך את הדלת". עוד הוסיף מר פרשקר: "עליך להיות זריזה וזהירה ולעשות את צעדיך בתבונה. לא רק את עצמך את מסכנת, אלא

חיי אנשים רבים תלויים בהצלחת שליחותך. העיקר, אל תתני שיתפסו אותך. ואם חלילה דבר כזה יקרה - את לא יודעת שום דבר"...

אשקר, אם אומר שלא פחדתי. הרי בסך-הכל הייתי אז נערה צעירה. אולם לא נרתעתי ממילוי השליחות. לאחר סיום עבודתי במכבסה ניגשתי אל המקום אותו תיאר לי מר פרשקר. עשיתי עצמי כאילו אני מחפשת ואוספת גזירי-עץ בין הריסות הבתים - תופעה שכיחה בגיטו - ותוך כדי כך איתרתי ודפקתי בפישפש, אותו תיאר לי פרשקר, והשמעתי את הסיסמה: "הרשל שלח אותי". זה לקח כמה שניות, אך בעיני נראו כנצח, ומיד נפתחה דלת נסתרת, ובפתחה עמד בחור חסידי צעיר בעל פנים סגופים. מראהו הדהים אותי: היה מגודל זקן ופיאות. בדיוק כפי שהיו רגילים לפני המלחמה. כאשר הסתגלתי לאפלוליות ששררה בפתח-הכניסה נדהמתי לראות אולם גדול, כעין בית-מדרש, בו ישבו כשלושים-ארבעים צעירים, אברכים ובחורים חסידיים רכונים מעל גמרות וספרי-קודש ולמדו תורה. מילאתי שליחותי זו מספר פעמים. לבסוף הסתבר לי שבמעטפות שהבאתי אל החסידים, היה כסף, תמיכה של איזו קרן סודית, שתמכה בבחורים האלה, שלמדו תורה במחתרת, מתחת לאפס כמעט, של אנשי משטרה ב"קריפא". הבחורים האלה היו תמיד סגורים בתוך המחבוא שלהם. כל פעם שפרשקר מסר לידי מעטפה בשביל האברכים החסידיים, היה מזהיר אותי: שימרי על עצמך, היי זהירה". עד עצם היום, כשאני נזכרת בבחורים האלה, אני כולי מלאה הערצה לגדלות-רוחם וגודל אמונתם¹⁰.

לימוד-התורה בווארשה

כבר סיפרתי, שאת החורף הראשון תחת הכיבוש הגרמני, 1939-1940, עשיתי בווארשה, ההרוסה והחרבה. לא קל היה למצוא אז מקום-מגורים בווארשה, שכן רוב הבתים באזורים היהודיים נהרסו בהפצצות הגרמניות הרצחניות. אך אני מצאתי מקום-מגורים אצל ידיד המשפחה. [אח של דודתי צביה ואקס הי"ד]. ר' משה אנגלמן. יהודי ישיש, חסיד סוכצ'וב ותקיק. זקן זה שרוב היום שכב במיטה ולא ירד ממנה, אך

"במחשכים חוייבני..." לימוד-התורה במחתרת

כל הזמן החזיק את הגמרא בידיו. בכלל התנהלה בווארשה פעילות אינטנסיבית של לימוד-התורה, מצידם של גדולי-התורה. אצטט מתוך דבריו של הרב אהרנסון, מחסידי-מקורביו של הרבי מסוכצ'וב: "בחג השבועות עוד זכיתי להיות מיושבי שלחנו שערך במעונו המוסתר בווארשה, בנוכחות קהל חסידים חשובים. בהתרגשות ובהשתפכות הנפש דרש עה"פ "תמים תהי' עם ה'

אלקין" [דברים י"ח, יג], ועל פי רש"י, התהלך עמו בתמימות ותצפה לו, ולא תחקור אחרי העתידות. לפני ראש-השנה תש"א יצא מרן זצ"ל בקול-קורא, שכלל דברי עידוד, חיזוק והתעוררות. האדמו"ר זצ"ל עורר את הגרצ"א פרומר [הגאון מקוויגלוב] והגר"א סטוצ'ינר לייסד בחשכת גיא צלמות, בגיטו-וארשה ישיבות ולהרביץ תורה ברבים. ואכן הקיבוץ של הגאון ר' אברהם-מ' לי ויינברג ושל הגאון מקוויגלוב היו מהמפורסמים בימי השואה. אשר קנו להם שם בעז-הרוח והמסירות לשמירת מסורת החסידות. הבחורים שם, למדו תורה בהתמדה בתוך בונקר במעמקי האדמה מתחת לבית ברחוב מילא 14 [נצל הרב מקולובייל, ר' י"ל לנדאון]. ומדי לילה אחרי חצות, היו הבחורים יוצאים לחפש מזון בתוך הבתים הנטושים כדי להחיות את נפשם¹¹.

גם מורי וידידי, הרב שמעון הוברבנד הי"ד, מקדיש מקום נרחב בכתביו על לימוד-התורה בימי החורבן בווארשה. ואם כי הרשימות לוקות בחסר, בגלל סיבות אוביקטיביות - ניתן להסיק מהן, שלימוד-התורה בווארשה, לא פסק כלל, עד לחיסולו הסופי של הגיטו: "כאשר החלה ההפצצה על וארשה, מיד בטלו הלימודים בישיבות וב"שטיבל'ך". כשוארשה אך נכבשה בידי הגרמנים, החלו החטיפות לעבודה. שוב לא יכלו אנשים צעירים להתועד בחבורות גדולות או קטנות. אפילו עצם ההליכה מן הבית ל"שטיבל" או לישיבה, היתה בחזקת סכנה וקשורה במסירות-נפש. אדמו"רים רבים, וביניהם הרבי מלובביץ', מנהל ישיבת "תומכי תמימים", עזבו את פולין. רבים מראשי הישיבות, מנהלים, משגיחים ותלמידים רבים נמלטו בעת ההפצצות, מזרחה.

את בתי הישיבות וה"שטיבל'ך" תפסו פליטים שגורשו מן הערים והעיירות. ובשל כך בטלו הלימודים. נוספה על כך פקודת היודנראט - בהתאם לפקודת הגרמנים מינואר 1940, שגזרה על התפילה בבתי-הכנסת [תפילה-בציבור בכלל], בבתי-מדרש וב"שטיבל'ך". ברם, כעבור זמן קצר נתחדש לימוד-התורה. אמנם הישיבות לא פעלו, אבל נתארגנו "קיבוצי-תורה" של לומדים כמפורט להלן:

- חסיד גור, מוראנובסקי 30, בערך 25 בחורים;
- חסיד גור, מלאבסקה 4, בערך 20 בחורים;
- חסיד גור, סטאווקי 49, בערך 30 בחורים;
- חסיד גור, סטאווקי 41, בערך 15 בחורים;
- חסיד גור, נובוליפיה 31, בערך 10 בחורים;
- חסיד גור, גז'יבובסקה, בערך 20 בחורים;
- חסיד גור, טבארדה 40, בערך 20 בחורים;
- חסיד לובביץ', מילא 46, בערך 20 בחורים;
- חסיד ברסלב, נובוליפיה 26, בערך 20 בחורים;
- ישיבת נוברדוק, פרנציסקנר 3, בערך 10 בחורים;
- חסיד פילב, מורנובסקי 44, בערך 10 בחורים;
- חסיד אלכסנדר, מורנובסקי, בערך 10 בחורים;
- חסיד חנצ'ין, מורנובסקי 44, בערך 20 בחורים;

אוצר החכמה

חסידי סוכצ'וב, מורנובסקי 44, בערך 20 בחורים;
חסידי פיאסצנה, מורנובסקי 44, בערך 20 בחורים;

רוב הבחורים, פרט לבחורי חסידי גור, החליפו בימי המלחמה את הלבוש היהודי המסורתי, בלבוש אירופאי. אך בחורי חסידי גור - ברובם הגדול - המשיכו בלבושם המסורתי, כובע משי, כיפה, זקן ופיאות¹².
אוצר החכמה

"צעקת הדל תקשיב ותושיע"

אליעזר אונגר מתאר ביומנו את רשמיו מביקורו בגיטווארשה, במסווה של גוי, שם הוא נתקל באחת הקבוצות מבחורי חסידי גור, שישבו ושקדו על לימוד התורה: "ביליתי ליל־שבת ברחוב פרנצישקנר, בטבורו של הגיטו הוארשאי. עם כל העוני והמצוקה היתה בחללו של הגיטו השראה של השבת מלכתא. לכאורה, אותם הפנים הרעבים והשחופים, אותן העיניים הבהולות והטרופות, אותם בגדי חול המרופטים והמזוהמים, מעטים בגיטו יכלו עוד להרשות לעצמם להחליף בגדי חול בבגדי שבת - ואף־על־פי־כן השבת היתה ניכרת. באותו בית, חצר בתוך חצר וחדר לפני מחדר, בחדר סתום וסמוי מכל עין, התפללתי בליל שבת. היה זה "מנין" של חסידי גור. כפי שסיפר לי בעל־הבית, אלה הם בחורים היושבים סגורים ומסוגרים מיום פלישת הנאצים לווארשה. התבודדו והתנזרו מן החיים וקול התורה לא פסק בחללו של אותו חדר, גם בימי הגיטו. שמותיהם של הבחורים לא מופיעים ברשימות יהודי הגיטו. הם, הבחורים שחים בים התלמוד ושוכחים את ים הצרות של עם ישראל. עולמם של הבחורים הללו הוא עולם התורה והחסידות. לפני פרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה, הסתננו אליהם דרך רוסיה מכתבים מרבם האדמו"ר מגור בירושלים. המכתבים האלו הוסיפו להם עוז ומרץ, אמונה ותקווה. עם כל הגזירות והצרות הם לא פשטו את צורתם, אותם עיניים חולמות, אותן הפנים מגודלי הזקן והפיאות. יש להם תומכים, המכניסים להם פרוסת־לחם וכפ־תבשיל חם במשך כל ימי הכיבוש הנאצי. במחיצתם של אלה שכחתי שאני נמצא בגיטו מוקף־חומות. גם למחרת, בשבת בבוקר, הסתננו והגיעו לחדרי קולות המתפללים באותה חצר. התפילה היתה חטופה בקול דממה דקה: "מציל עני מחזק ממנו ועני ואביון מגזלו, שועת עניים אתה תשמע, צעקת הדל תקשיב ותושיע"¹³.

מחתרת חסידית בבונקר תת־קרקעי

ד"ר הלל זיידמן, שישב רוב שנות החורבן בגיטווארשה, והיה מעורה בחיים הציבוריים, ובחיי היהדות החרדית בפרט, מציין ביומנו מיום א', 10 בינואר 1943, את התיאור דלהלן: "היום עשיתי ביקור מיוחד במינו: בעולם שמתחת לאדמה. בבוקר באו אלי שני צעירים, בחור־ישיבה, מנס רזנשטרוין, והנדלס. הם אמרו לי: "מתכנסים היום בשעה 5 אחה"צ ברח' נלבקי 35, תהיה גם אתה שם". לא אמרו יותר מאשר "מתכנסים" - מי מזמין? למה להתכנס? בגיטו לא שואלים שאלות כאלו. וכשאומרים שעליך להיות שם, פירוש הדבר שאתה מוכרח לבוא, ודווקא בזמן הנועד בדיוק. הודעה

כזאת היא פקודה. התרגלנו למשמעת צבאית. ובכן, חמש דקות לפני חמש אני ניגש לשער נאלבקי 35, בחור צעיר בכובע "יהודי" ¹²³⁴⁵⁶⁷נהבחרים האלה הם כיום היחידים המחזיקים בתלבושת היהודית-המסורתית. כל האחרים, גם האדוקים ביותר חובשים היום "קסקטים" כבר עומד ליד השער ומחכה לי. כשראה אותי אמר לי בקיצור: "בוא". הוא הולך לפני ואני אחרי. הבית מוכר לי. הוא שייך לידידנו, הציר יעקב טרוקנהיים. אבל עכשיו הרגשתי שיש שם מעברים לאין-סוף. עברנו חצר אחת, חצר שניה, חצר שלישית. אחר-כך נכנסנו למרתף בעומק שתי קומות. אנו הולכים והולכים, ואז אנו יוצאים לרחוב קופייצקה 11. אנו עולים במדרגות, ובקומה העליונה נמצא חדר קטן, שם עומד סולם המוליך אותנו לעלית-הגג. אנו עולים שמה והולכים והולכים דרך מסדרונות. אנו נדחקים דרך חורים עד שאנו יוצאים לרחוב זמנהוף 38. שם אנו יורדים. בית זה סגור ומסוגר. אנו נכנסים לחדר, שם היה בית-המדרש. ומשם לחדר אחר בו נמצא תנור. מורה-הדרך שלי נכנס לתנור, ונעלם. אני נשאר עומד בחוץ ושומע את קולו, הוא קורא לי: "בוא". אני מזדחל אחרי לתוך התנור, שם נמצאת פירצה המוליכה לתוך מרתף. אני יורד בסולם-חבלים, מעמיק ומעמיק עד אין-סוף. אך לבסוף אני עומד על קרקע מוצקה. אני מסתכל מסביב: חדר מרווח ונקי, מואר בחשמל. ליד הקירות ¹²³⁴⁵⁶⁷עומדים ספסלים ארוכים, באמצע החדר שלחן ארוך מעץ בלתי מהוקצע. הבחורים מכניסים אותי לחדר קטן ואפל. הם מראים לי מטבח חשמלי ומטבח-גז, ובארון מלאי הגון של מצרכי-אוכל. - לכמה זמן יספיק המלאי שלכם? אני שואל.

- "תלוי, לפי מספר האנשים שיהיו כאן. החישוב הוא למאה ועשרים איש לתקופה של שמונה חודשים." יותר לא יימשך הדבר", אומר לי משהו בביטחה. ובכן אני נמצא בתוך בונקר. הוא נבנה ע"י מהנדסים יהודים חרוצים: קלפיש, אופנהיים, זיידנבייטל ואחרים. הבונקר נמצא מתחת לבית מופצץ. מבחוץ רואים רק ערימות לבנים והריסות. השער ושרידי-קירות מוקפים בתיל-דוקרני. לא יעלה על דעת איש, שכאן בבטן האדמה חיים בני-אדם. ואף-על-פי-כן נמצאת כאן דירה מצויידת - כמעט הייתי אומר - בכל הנוחיות: אור-חשמל, מים, גז, מלאי-מים, ובאר מיוחדת, מיתקנים היגיניים ומלאי של מצרכי-אוכל, קמח, ירקות, דבש-מלאכותי, לחם מיובש - - - זהו באמת פלא החריצות, היוזמה והטכניקה, אני אומר לעצמי. אחרי המלחמה הייתי מביא לכאן את הטכנאים והמתכננים של המלחמה ומראה להם, מה שהצליחו היהודים לעשות בנסיבות כאלה. לאחר שהתפעלתי מן הטכניקה אני מתוודע אל האנשים: קודם-כל גרשון סירוטה, החזן המפורסם. בנו, מנהיג חברת הצלה הכניס הנה את אביו, פייביש, מנהל המקהלה היהודית בלודז', שמעון פולמן שניצח בגיטו על התומורת הסימפונית. אפשר לערוך כאן קונצרט מיד, אני חושב. אבל במקום קונצרט אני שומע מרחוק את ניגון לימוד הגמרא. אני מקשיב ומתפלא.

במקום להסביר לי, מכניסים אותי לחדר השני. ומה שראיתי שם מזכיר לי את התיאורים של קדמונינו, התנאים שלמדו תורה במערות, וכן תיאורי תקופת האנוסים בספרד. אבל כאן זוהי מציאות: מסביב לשלחן ארוך יושבים כעשרים בחורי-ישיבה

ליד גמרות פתוחות, ולומדים בכל מאודם. בעיון ובהתלהבות. הם עומדים במסכת נדרים דף נ"ב. לומדים עם פירוש הר"ן ושקועים בסוגיה בשקלא-זטריא: אם "אזלינן בתר שמא", או: "אזלינן בתר עצם". פרצופי הבחורים חיוורים, העיניים נוצצות באש שלא מעלמא הדין. הם מרוכזים בעולם אחר. רובם נשארו גלמודים בלי הורים, בלי משפחה, ואפילו בלי רב ומורה. אמנם יש להם רב, המרצה לפנייהם שיעור פעמיים בשבוע בהלכות קדשים. זהו הרב ר' יהודה-לייב לנדאו מקולובייל, ראשי-שיבת "חכמי לובלין", לשעבר. חבל שאיננו כעת כאן. הוא מלמד ברחוב מילא לשלושים תלמידים, שם הוא מלמד יומם ולילה.

אני מכיר אחדים מן הבחורים: הנדלס, בנו של הפרנס לשעבר, בנימין-זאב הנדלס, מנס רוזנשטרוין, בנו של אליעזר רוזנשטרוין, אלבינגר נכדו של האדמו"ר מלובלין, רבי שלמה-לה אייגר, נתן בהארייה, נכדו של האדמו"ר מסוכצ'ב, אהרן זמבה, בנו של הגאון רבי מנחם זמבה, לייבל אלתר נכד האדמו"ר מגור. ביניהם נמצא גם סגור פרנקל, מהמפעל לאריגים בביליץ. אני מוצא כאן את דוד-אלימלך קופר, ואברהם-זקן פלדפבל, שני עסקני חינוך. מתברר שהישיבה היא "דייר-משנה" אצל מהנדסי הבונקר. הדירה כאן עולה בכסף רב. תחילה היו השכנים החופשים מביטים בעין רעה על הבחורים הקנאים, שאינם מוותרים אפילו על "הכובעים היהודיים" ועל הפאות הארוכות. אח"כ התחילו להסתכל עליהם בקצת סקרנות על "אכסוטיות" זו. ולבסוף התחילו להעריץ את העקשנות של הבחורים, ולהסתכל עליהם בכבוד.

ישיבת חכמי-לובלין

בחור גבוה ורזה, בעל פרצוף של נזיר, מרצה במבט מעמיק על הענין: "יוסף שצ'רנסקי, עסקן ישיבת-חכמי-לובלין", שלח להודיענו, שיש אפשרות להפוך אותנו "לחוקים" ליד בית-המלאכה של הרמן בוייר ברחוב נלבקי 28-38. אנחנו יכולים לקבל

"מספרים" ולהכנס לבית-המלאכה, לעבוד שם ולחדול להיות "פראיים" [כך כונו האנשים שחיו בגיטו באופן אי-לגלי, שלא היו רשומים במירשם האוכלוסיה של הגיטו]. כך נקבל כרטיסי-לחם, ויתקינו לנו מטבח כשר. ובכן שלחנו לקרוא לך, כדי לשאול אם לעשות זאת?

ומה היא דעתכם? פונה אני אליהם בשאלה. איש מהם לא עונה. כולם מהרהרים וחושבים. פתאום קם אלבינגר הצעיר, בן ה-18 ומפליט: "בשבילי כבר החלטתי: אינני הולך, אני נשאר כאן". אבל בשביל הכלל, צריך עיון. ומדוע הנימוק שלך? אני שואל. "הנימוק שלי הוא פשוט מאוד: אין להסגיר עצמנו לידי

קבוצת תלמידי יחיל, הרבנים: דוד אלימלך קופר, יעקב-יצחק בלומנקרנץ, אהרן לכוואהל, שמריהו פינסטרבוש, בנימין-יצחק ויידיניק, הי"ד

השונא. כמה הרשמות היו במשך שלוש השנים, מיפקדים וספירות? אני לא נרשמתי אפילו פעם אחת. אמרתי לעצמי: האם זה כל כך פשוט להרשם, אפילו לעבודה בלבד? ומה יהיה על שמירת שבת? ומה על מאכלות אסורות? וכך גמרתי בלבי: לא אלך! אלא מאי, הגרמנים מאיימים בעונש־מוות לאלה שלא יירשמו. ובכן, כלום יבדקו אותי ראשון? אני אסתתר. הרי בין כך ובין כך מוכרחים להסתתר מפני השונא. לכן לא מצאתי מעולם את שמי בתרפ"ט הרשימות, בהזמנות להתייצב לעבודות־הכפייה, למחנות־עבודה קטלניות וכל מיני מיתות משונות. מעולם לא נזדקקתי להמלצות מעסקני הקהילה". לאחר דין־דברים ארוך, סוגר זיידמן את הוויכוח עם הבחורים: "אני מציע שאפנה בשתי השאלות שעוררתם: א. אם להפוך אתכם להיות "חוקיים", ב. איך להשיג בשבילכם מצרכי־אוכל. יש בדעתי לפנות לבניהסמכא, הרב ר' מנחם זמבה, הרב ר' דוד שפירא, הרב פרומר מקוז'יגלוב, העסקנים רא"ז פרידמן, אברהם גפנר, יצחק גוטרמן ודוד גוז'יק" ¹⁴.

גם היסטוריון השואה החילוני, ד"ר עמנואל רינגלבלום, שאינו מחמיץ הזדמנות כדי לעקוץ ולנגח את היהדות הדתית, ובמיוחד את הרבנים, מאשר ביומניו את מסירות־הנפש שהוכיחו בני־התורה בגיטו־וארשה. הן בדביקותם בלימוד־התורה והן בתחומים אחרים שבין אדם לחברו. ביומנו מיום 02.27.1941, הוא כותב - כדרכו בצורה תמציתית ובקיצור נמרץ: "אלפיים אברכים חסידיים עוסקים לא רק בלימוד־התורה, אלא מנהלים עבודה ענפה של עזרה־הדדית". וביומנו מיום 03.10.1941, כותב רינגלבלום: "בחצר יהודית, בדירה נסתרת לומדים יהודים. את הדלת פותחים רק לאלה שיודעים את ה"סיסמה". הסיסמה היא בצורה של הדפיקה בדלת. בדירה הזאת יושבת קבוצה גדולה של בחורי־ישיבה ויהודים אחרים ועוסקים בלימוד התורה. אחד מעיין ב"עין־יעקב", השני אומר תהלים, שלישי לומד גמרא" ... קיימת גם "תלמוד־תורה", עם 700 תלמידים. והרבנים משמשים בתור "מלמדים" ¹⁵.

לימוד־התורה - "סם־החיים" בגיטאות

ד"ר מאיר דבורז'צקי מספר ביומניו על גילויים של מסירות־נפש מצד רבנים ובחורי־ישיבה, שהיו משמיעים במחנות, תוך סכנת־נפשות, שיעורי־תורה מתוך ספרים, או לפעמים מתוך דפים בודדים של משניות וגמרות, שסחבו איתם ["בגנבה"] למחנות־התופת. שיעורי־תורה אלו חישלו וחיזקו את רוח היהודים הנדכאים במחנות. "זכורני, מספר דבורז'צקי: במחנות־הריכוז באסטוניה, היו מתכנסים בערבים בחורי־ישיבה בקרן־זווית, ולומדים ושונים בעל־פה מאמרי חז"ל, ומאמר אחד ששמעתי במחנה־הריכוז אינו זו ממחשבותי. המאמר הוא: "אמר רב אמי, אין תפילתו של אדם נשמעת אלא אם הוא משים את נפשו עליה". ויוקדת בי השאלה, לכל אחד בתפוצות ישראל: ההינך מוכן להקריב את חיך בעד הגנת בנך, אשתך, אביך ואמך" ¹⁶ - - - .

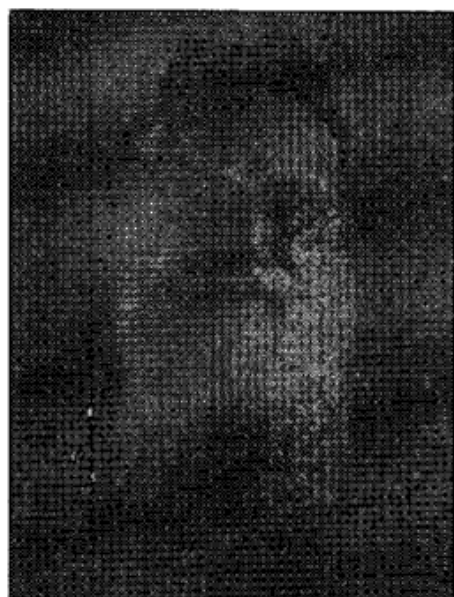
רבה של פשיטיק מרביץ תורה

רבני ישראל, גם בהיותם גולים מחוץ לקהילותיהם, המשיכו בתפקידם, כמרביצי תורה. הרב שפירא למשל, רבה של קהילת פשיטיק, דירתו הקטנה בעיר ראדום, הפכה למיקלט־רוחני שם נפגשו כל ערב - אחרי עבודת־הכפיה - ושמעו מפיו שיעור בגמרא ובמוסר. הרב שפירא היה יליד העיירה גרבולין, נולד בשנת תרמ"ב. אביו האדמו"ר רבי אלימלך, היה נכדו של "השרף" ממוגלניץ ונינו של "המגיד" מקוז'ניץ. בעת הפוגרומים בקהילתו, פשיטיק [בשנות השלושים היו פוגרומים וכמה יהודים נרצחו. הנוער היהודי בפשיטיק, ביניהם בחורי־ישיבה, הגנו על האוכלוסיה היהודית, ובהתנגשויות הרגו כמה מן הפורעים. הרב שפירא צידד ועודד את ההגנה־העצמית]. הטיפ לנוער לנקוט בהגנה־עצמית. כל הישיבות של ההגנה־העצמית התקיימו בביתו של הרב, ושום החלטה לא נתקבלה בלי שהרב יאשר אותה. את ימיו האחרונים בגיטוראדום, בילה הרב בלימוד־התורה. יומם ולילה ישב על התורה והעבודה. היה מנהיג רוחני בשביל המוני אברכים ובני־תשחורת שהשתוקקו לדבר־תורה. למד איתם שיעור בגמרא או פרק בחומש־רש"י. לעתים היה הכרח לסגור את הדלת על שבעה מנעולים, או אפילו לברוח ולהסתתר מעיני כנופיות הרשעים. הרב ניחם את כל אחד מאתנו, עודד אותנו ואמר שבזכות האמונה נזכה לראות במפלתו של היטלר ימ"ש, ובבנין ציון וירושלים. ברם, לצערנו הוא לא זכה לכך. הוא ורוב משפחתו ניספו בימי החורבן"¹⁷.

גילויי הוד במעוז הרוח של יהדות ליטא

גדולה היתה מסירות־הנפש של בני־התורה, בליטא, למען לימוד־התורה. הרבנים ובני־התורה הוכיחו גבורה עילאית. מספר ומעיד אחד השרידים מגיטורקובנה, על "האוירה" ששררה בקובנה היהודית עם פלישת הגרמנים: "עיקר לימוד התורה בגיטו התקיים בערב, לאחר העבודה. בית־המדרש "הלויית המת" הפך אז לאכסניה של תורה. מיד עם שובם מהעבודה, בעודם רעבים וקפואים מקור, עייפים עד מוות מעבודת־הפרך, היתה דרכו של בן־הישיבה משער־הגיטו קודם־כל אל בית־המדרש "הלויית־המת". כאן נלמדה התורה בחבורה ובעסק גדול. למדו בהתלהבות עצומה. הלומדים שחו בים־התלמוד. הלימוד השכיח מהם את כל הצרות והעינויים, את הסבל והמצוקה. אפילו תווי־הפנים השתנו בעת לימוד־התורה. כלל לא ניכר על פניהם, כי הם עומדים על סף הכליון וההשמדה. הקיץ של תש"ג, 1943, יישאר חרות בזכרוננו של כל יהודי שעבר ליד בית־הכנסת "הלויית־המת", בין השעות 5-9 בערב, כאשר בני־הישיבה למדו בחבורה את מסכת בכורות, בהיקף כזה, ממש כמו בישיבה רבתא בימים כתיקנם.

במיוחד מרשים היה ליל הראשון של חג השבועות תש"ג. הלילה של שבועות, שלפי המסורת והקבלה מסוגל להעלות את היהודי במעלות התורה, ניצלו בני־הישיבה את הלילה והיו ערים ועסקו בתורה כל הלילה, בדיוק כמו בזמנים הטובים

הגאון ר' שמעון שקופ זצ"ל

של אז בישיבה. כל הלילה ישבו בהתמדה יוצאת מן הכלל. כל אחד מהם שכח לגמרי שהוא עייף ומותש, שבור ככלי-חרס אחרי עבודתו המפרכת. הלילה של שבועות מצא הד חזק בתוך הגיטו. ההתנדבות המופלאה למען התורה הקדושה, פקחה עיני רבים, אשר ראו בפועל ממש, במה מתבטאת הגבורה היהודית, היהדות הבלתי-מנוצחת. אנשים ראו בחוש כמה נכונים דברי חז"ל במאמרם "חומה זו תורה", התורה היא מצודה, מגינה על היהודי שלא יתמוטט בפגעי-הזמן. יש לציין, כי בין בני-הישיבה היו יחידים שבשום-פנים לא היו מסוגלים להתנתק מן הגמרא למשך כל היום. בחורים אלה נהגו להסתתר במחבואים, שם עסקו במשך היום בלימוד-התורה. משטרת הגיטו, שעה שערכו מצוד נגד

משתמטים מעבודה, היתה לפעמים נתקלת בבחורים אלה, כשהם מעוטרים בתפלין ומתפללים בדביקות, או שקועים בסוגיה בגמרא. למשל ראובן דנציגר, בן-ישיבה פליט מפולין, הסתתר בחורף למעלה משלושה חודשים, בקור המקפיא בעלית-גג הרוסה, כשהוא שקוע כל-כולו יום-ולילה בלימוד-התורה. התעמקותו בתורה הגנה עליו מן הקור והפחד. לייבל אורלינסקי הסתתר במחבוא משך כל החורף של תש"ד ועסק בתורה. כפי הזכור לי, הוא למד אז מסכת זבחים. מרגלית, איש "לשכת העבודה", ידע על כך ושתק. בידעו כי לגבי הבחור הזה זוהי שאלת-חיים. לימוד התורה נחוץ לו כמו אוויר לנשימה.

לתשומת-לב מיוחדת זכה "חוט-המשולש", שלושת הבחורים מהעיר ממל: ירחמיאל זימן, חיים-יצחק יפה [בנו של ר' מרדכי יפה], משה שפירא [בן של ר' אליהו שפירא]. בחורים אלה שימשו דוגמה בהתנהגותם, הן בתחום שבין-אדם-למקום והן בין-אדם-לחברו. מסירותם ואדיבותם, שהפגינו בתחום של בין אדם לחברו, ודביקותם בתורה. יחס שקשה לתארו במלים. "חוט-משולש" זה ניצל כל רגע, כדי להתעלות במעלות התורה ודרכי המוסר. הרב ר' מרדכי פוגרמנסקי, "העילוי" מטאברג, המפורסם, נהג להתעכב לידם, לעתים קרובות, ולשוחח אתם בעניני מוסר. שמעם של השלושה מפורסם היה בכל הגיטו. ליחס מיוחד זכה בגיטו בחור-הישיבה דוד פקלנישקי, שהיה מתמיד יוצא מן הכלל. תמיד היה שקוע במחשבותיו בלימוד התורה. כך פעל והשפיע רוח הישיבה בגיטו-קובנה על הדרך שנסללה בליטא משך דורות. בנוסף לבני-ישיבה, אשר בכלל לא הפסיקו בלימוד-התורה, נתקיים בבית-המדרש "הלוי-המת", לימוד דף גמרא בעמקות בשביל בני-תורה. ביניהם היו הרב בנימין אוז'ינסקי, הרב זלמן פרמוט, ר' אלתר גיברלטר ור' אהרן גורביץ'. רבה של סלובודקה, הרב משה שקארוטה קיים שני שיעורים בבית-המדרש. לפני מעריב הוא לימד "עין יעקב" בשביל הקהל הרחב, ואחרי מעריב דף גמרא. בשבתות אחרי מנחה, נוהג היה

הרב שקארוטה לדרוש מענייניא דיומא, להאיר את הבעיות היום-יומיות בהתאם לפרשת השבוע.

בבית-המדרש "הלויית המת", ניהל בן-הישיבה אברהם קלישלאר "חדר". השתדל בכל כוחותיו להחזיק את ה"חדר" וללמד עם התינוקות קצת תורה. מכיסו הפרטי קנה סוכריות וחילק אותן בין הילדים, כדי לעודדם לבוא אל ה"חדר". חניך אותם לברך ברכה. עד סוף 1943 היתה פעילה באזור א', חברת "תפארת בחורים". חבורה זו התאכסנה בביתו של הרשל לופיאנסקי. תחילה נוהלה חבורה זו בראשותו של הרב משה בנדט, ולאחר שהוא נחטף ב"אקציה" באוקטובר 1941, הועמד בראש החברה הרב שמואל מארוק, שעמד

הגאון ר' שמואל מארוק, ראש חבורת "תפארת בחורים" (אוצר החכמה)

בראשה עד לחיסולה של "תפארת-בחורים". מיד עם שובו מעבודת-הפרך, נהג הרב מארוק לגשת ל"תפארת-בחורים" וללמד שיעורי-תורה לציבור. בכל שבת דרשו בפרשת השבוע הרב מארוק, והרב אפרים אשרי. שמעון סגל, יחד עם הרב אשרי ארגנו את "תפארת-בחורים", הצעיר. שם לימד הרב אשרי. גם האחים אבלוב תרמו הרבה מאוד לפעילות של "תפארת-בחורים".

אה"ח 1234567

אה"ח 1234567

אוצר החכמה

בקיץ 1943 הצליחה "תפארת בחורים" לשקם בנין הרוס ברחוב קקליב שנועד לשמש כמשכן לתורה ולתפילה. ביום ט"ו באב תש"ג נערכה חגיגת "חנוכת הבית" שנהפכה להפגנה לכבוד התורה. כל "פני" הגיטו השתתפו במסיבה. הרב שמואל מארוק, כשהוא עטוף בטלית, פתח את המסיבה בנאום גדול. את המזווה קבע ברל פרידמן, נשיא-כבוד של "תפארת-בחורים". הרב אפרים אשרי נשא דרשה. אחריו דיבר עו"ד אברהם גלוב, המזכיר הראשי של היודנראט. הרב שקארוטה, רבה של סלובודקה, הזכיר בדרשתו, שביום הזה, ט"ו באב נסתיימה תקופת דור-המדבר, ובני-ישראל התחילו להתכונן לכניסה לארץ-ישראל. גם היום הזה, סיים הרב, תהיה תפנית חדשה שתתן לנו כוח לחיים חדשים, שנגאל מים הצרות והסבל. נאומים יפים נשאו העסקנים, ד"ר שמואל גרינהויז, עו"ד נחום גרשוביץ, האגרונום יעקב אולייסקי, הרב צוקרמן, רבה של סמורגון, נשיא "תפארת בחורים" ברל פרידמן, וב"צ לופיאנסקי. ר' משה-זלמן שוב

בניי הישיבה ובית-המדרש בסלובודקה

הביע תודתו ל"תפארת בחורים", על חינוך ילדיו. ור' פייבל רוזן עורר את הנאספים לעשיית צדקה וחסד. ראשישיבת סלובודקה, ר' אברהם גרודזנסקי, שמפאת מחלתו נבצר ממנו להשתתף במסיבה, שלח מכתב ברכה. בעלייגן הנעימו את המסיבה שנמשכה עד שעה מאוחרת בלילה, והסבה עונג רוחני לכל המשתתפים בה. בכלל עוררה המסיבה מקור חדש של חיות ותקוה בתוך הגיטו. קירבה הרבה אנשים לתורה וליהדות.

גם באזור ב' וג' בגיטו, התנהלה פעילות דתית ענפה. באזורים אלו לא גרו יהודים מקודם, לכן לא היו שם בתי־מדרש. עם הקמת הגיטו הוקמו שם מנינים. מנין גדול התקיים אצל החייט גאפאנוביץ', אביו של "פרקליט המדינה" הסובייטי בוילנה. המנין הזה התקיים מראשית הגיטו עד לחיסולו. כל יום "בין מנחה למעריב", נלמד שם שיעור. במשך היום שימשה הדירה כ"חדר" בניהולו של הרב ורז'בלובסקי. מנין שני התקיים בביתו של החסיד ר' פייבל זוסמן. היה זה מנין של אנשי חב"ד בגיטו. בליל־שבת לפני "קבלת שבת" למדו "תניא". בשבת ערכו "שלש־סעודות", עם אמירת דברי חסידות. מנין נוסף התקיים ברחוב מרגיו 31. מנהל בידי הרב חיים שפר. במנין הזה נהג לדרוש, לעתים קרובות, הרב שמואל־יעקב שמוקלר, בעיקר בשבת אחרי מנחה. מנין נוסף התקיים אצל הרב גוטמן. במנין הזה דרש בשבתות הרב תנחום שטיינפלד. אחרי פטירת הרב שפירא מקובנה [אדר, תש"ב], התקיים מנין גם בבית הרב. בקיץ 1943 נערך מנין בבלוק "צ". בבית־המדרש הזה נלמד דף גמרא, בהשתתפות כותב־השורות, ר' משה זאר, ור' פייבל רוזן. השיעור נלמד במסכת ראש־השנה. אחרי האקציה של המשלוח לאסתוניה, שנערכה ביום 26 באוקטובר 1943, ואז הוחרמו הרבה בתים, ובשל כך בוטל המנין. שיפצנו אז חדר בבלוק "צ" והפכנו אותו לבית־מדרש. גם חברי "תפארת־בחורים" שיפצו חדר לצורך בית־מדרש. שם התפללו כל יום, ובערב נלמד דף גמרא מפי הרב מארוק.

כשבתי־המלאכה בגיטו הפכו לגורם תעסוקתי חשוב, ורבים מבני־הישיבה עבדו בהם, נוסד שם, ביוזמת בן־הישיבה בנימין בלכמן, ובעזרתו של ברל פרידמן, מנין. בבוקר, לפני תחילת העבודה התפללו שם במנין גדול. בצהריים התפללו מנחה. בהשפעת בני־הישיבה הוקם בבתי־המלאכה מטבח כשר. מאוחר התארגן שם ע"י כותב־השורות לימוד דף גמרא, בשביל בני־הישיבות. כמגיד־שיעור נבחר, הרב בנימין אוז'נסקי. הדף נלמד בין השעות 7-5 בערב, והוא נלמד בחריפות גדולה ובפלפול. היות ולא נמצאו אתנו ספרים - שכן הספרים כולם הוחרמו ע"י הגרמנים - היתה בין המשתתפים התחרות בחריפות ובבקיאות. הספקנו אז ללמוד את המסכתות: ביצה ויומא. בפורים תש"ד, ערכה חבורת הלומדים "סיום" על מסכת ביצה. פורים זה עבר עלינו באווירה ישיבתית. בני־הישיבה יחד עם הנהלת בתי־המלאכה ערכו מסיבות גדולות לכבוד התורה.

בהלווייתו של הרב שפירא מקובנה, השתתפה כל אוכלוסיית הגיטו. באופן יוצא מן הכלל העניקו הגרמנים רשיון לעריכת ההלוויה. מותו של הרב זיעזע כל יהודי.

אוצר החכמה

למרות שמוזמן הרב היה חולה, ולא השתתף בחיים הציבוריים בגיטו. אך משום־מה הרגשנו עצמנו קצת יותר בטוחים, ביודענו שרבנו נמצא אתנו בגיטו¹⁸.

גם ראש היודנראט בקובנה, מר ל. גורפינקל, מאשר ביומנו, את התופעה של מסירות־נפש ללימוד־התורה: "בבתי־הכנסת בקובנה, ובמנינים אחדים היו תלמידי הישיבה ובני־התורה אחרים, לומדים דף גמרא בהתמדה ובלהט. עיקר הלימוד היה בערב, עם שוב האנשים מעבודת־הכפייה המפרכת, כשהם רעבים וקפואים. בשבת אחרי תפילת מנחה, ובהזדמנויות אחרות היו דורשים דרשות. בחגים היו עורכים מסיבות נאות". "היו אנשים בגיטו, שבשום־אופן לא יכלו להשלים עם ביטול התורה במשך כל היום. אנשים אלה היו מסתתרים במשך היום במחבואים, כדי לא ללכת לעבודת־הכפייה. לבסוף "משרד־העבודה" [היהודי] ויתר להם, ולא דרש מהם מילוי חובת־העבודה [שהוטלה על כל תושבי הגיטו]. בני־הישיבה היו נתונים להשפעתו של הרב אברהם גרודזנסקי, בעל מוסר מפורסם והמנהל־הרוחני של ישיבת "כנסת ישראל" בסלובודקה. הוא ניספה בצורה נוראה בימים האחרונים של הגיטו. הוא נשרף ע"י הגרמנים. כמו כן היו פעילים בגיטו בעניני הדת: הרב מ. שקארוטה רבה של סלובודקה, הרב שמוקלר, הרב אוז'נסקי, הרב פרלמן, הרב אפרים אשרי, ר' מרדכי פוגרמנסקי, ואחרים. רובם ניספו בגיטו¹⁹.

"במאמציו של ברל פרידמן, אורגן מנין קבוע ב"בתי המלאכה הגדולים", בשביל העובדים. ל"ימים הנוראים" של תש"ג אורגנו "מניינים" נוספים במקומות שונים בגיטו. במיוחד יש לציין את המנין בבית־החולים של הגיטו. בבתי־כנסת ובמנינים אחדים היו תלמידי הישיבה לשעבר ובני־תורה אחרים גם לומדים עם הקהל דף גמרא, בהתמדה ובלהט. עיקר הלימוד היה בערב עם שובם של האנשים מעבודת־הכפייה המפרכת, כשהם רעבים וקפואים¹⁹.

סיפורו של בן־ישיבה מראדין

סיפור מאבקו הדרמטי של בן־הישיבה, יעקב שניידמן הי"ד, מפיו של ידידי המנוח, הרב קלמן פרבר ז"ל, נשמע כסיפר־הרפתקני רב־מתח. אין ספק שהאיש היה בעל־תושיה, באופן יוצא מן הכלל. וכך מתחיל הרב פרבר לגולל את סיפורו של חברו, מיישיבת ראדין, יעקב שניידמן, הי"ד: "האקציה" במחנה־בזדאן. הנמצאת 40 קל"מ בדרך מווילנה למולודצ'נה, שם הקימו הגרמנים מחנה־עבודה, ליד תחנת־הרכבת בזדאן. והנה בצהרי היום ו' תמוז תש"ג 09.07.43. הגיע למחנה איש הגיסטאפו, הקצין קיטל, [ממחסלי הגיטאות בליטא], והביא עמו חביות עם דברי־מאכל: ריבה, סוכר וחמאה. הקצין הזמין לחדר־האוכל את כל העובדים היהודים, ואמר להם כך: "הבאתי לכם אוכל טוב, כמו לקציני צבא. לכן, עליכם לעבוד טוב יותר בשביל ה"רייך". לאחר־מכן נכנס קיטל לחדרו של הספר היהודי כדי להתגלח. לאחר הגילוח כיבד את הספר בסיגריה, ושאל אותו אם הוא רוצה גם אש. וכשהלה השיב בחיוב, הוציא קיטל כהרף־עין אקדח ואמר: "הא לך אש", וירה בספר. לפתע שמעו היהודים יריות והתפוצצויות מכל העברים, כשכל היריות מכוונות אליהם, לחדר־האוכל. הסתבר

שהיירה של קיטל על הספר היתה סימן ליתר הרוצחים, שהיו פוזרים מסביב, להתחיל בירי מכוון על הפועלים היהודים.

במחנה בודאן היו בחורים צעירים מהעיירות הסמוכות: סונצ'יאן, אושמיאני, סמורגון ועוד. כולם גברים חסונים ומצויידים בנשק [שהיה טמון באותו חדר-האוכל]. צעירים אלה חיכו לשעת-כושר לצאת ליער ולהצטרף לפרטיזנים. אך שוב הערימו עליהם הרוצחים. באותה אקציה נהרגו 350 צעירים יהודים. בודדים בני-מזל ניצלו בנס, ולאחר ימים אחדים הגיעו בדרך-לא-דרך לגיטו-וילנה. בגדיהם היו מרופטים, קרועים ובלואים. היו נרגזים מאוד. ביניהם היה יעקב שניידמן מסמורגון. שהיה בעבר תלמיד בישיבתו של ה"חפץ חיים" בראדין. קשה היה להכיר את הניצולים, שלא יכלו לסלוח לעצמם, שלא שמו לב להתרחשויות בשבועות האחרונים, ובסופו של דבר הצליחו הגרמנים להטעותם ולהערים עליהם. התגובה הראשונה ששמעתי מפיו של שניידמן היתה: "שקר ורמאות הוא להגיד כי בעבודה אפשר לקנות את החיים" [זו היתה הסיסמה אצל הרוצחים הגרמנים]. "ההבטחות של הגרמנים אינן שוות אפילו כקליפת-השום, ולכן החלטתי, לא לצאת עוד לעבוד בשבילים". ושניידמן סיכם: "אף-על-פי-כן אנו נבלה אותם". שוב לא יצא לעבודה, אלא התמסר ללימודו בישיבה ע"ש רבי חיים-עוזר גרודזנסקי זצ"ל, שהיתה ממוקמת בעלית-הגג של ר' שאול-קעס קלוז. בני עירו, סידרו לו מקום-מגורים ב"קולחוז" של אנשי סמורגון, ברחוב דיסננסקי, לשם הגיע בח' אדר ב' תש"ג, לאחר חיסול גיטו אושמיאני. באמצע החדר הקימו תנור לבישול, ומתחתיו סידרו "מלינה" [מקום-מיסתור], שבשעת הצורך, אפשר היה להיכנס לתוכה דרך פיהתנור²⁰.

על הנ"ל מוסיף יעקב שניידמן, בכתב: "הגעתי לוויילנה לפני סגירת הגבול, בין ברה"מ לליטא, ובאתי ישר לישיבת "חפץ חיים", שמקום-מושבה היה בבית-המדרש, "שאולקעס-קלוז". חלק מתלמידי הישיבה עדיין נשארו באיישישוק, לשם נעקרו מראדין, שנכללה ברוסיה הלבנה הסובייטית. בוויילנה חיינו כפליטים. קיבלנו לחם וארוחות-צהריים חמות מהמטבחים שהקימה הקהילה ע"ח הג'וינט. כל ישיבה נשארה עם הר"מים שלה, עם ההווי שלה בבת-הכנסת השונים בעיר. בינואר 1940 יצאה

ישיבת-דאמיילס" שהוקמה בוויילנה

פקודה שעל הפליטים לצאת מהערים הגדולות כמו וילנה, ולעבור לפנים ליטא. בעקבות זאת עברה ישיבת "חפץ-חיים" לעיירה אוטיאן, שהיתה בעבר מקום-מושבו של בעל "פתחי תשובה". המצב הכלכלי בישיבה השתפר. הלימוד בישיבה נכנס למסלולו הרגיל. הר"מים חרצו את שיעוריהם, והמשגיח את שיחות המוסר.

במשך שמונה חדשים היתה וילנה תחת שלטון ליטא החופשית. בחודש יוני 1940, יצאתי לנימינצ'ין, הרחוקה מוילנה 14 ק"מ, כדי ללמוד במשך חודשיים שחיטה, הלכה למעשה. בעיירה השתכנה ישיבת "בית יוסף" שהגיעה ממזריץ' עם הר"מים והמנהלים הרוחניים, ועם למעלה ממאה תלמידים.

למרחץ

[ממשיך הרב פרבר לספר על חברו, יעקב שניידמן]: "זכורני, שבהיות יעקב שניידמן בנימינצ'ין, הוא בא לוילנה, כדי לברר אפשרות יציאה לחו"ל, יחד עם קרובו ראובן ברקמן ["אולשאנער"], גם הוא תלמיד ישיבת ראדין. שגם הם היו בין המבוקשים ע"י נ.ק.ו.ד. למשלוח לסיביר. זאת לאחר שרוב תלמידי הישיבה שהיו באוטיאן נאסרו ונשלחו לסיביר. יעקב חשב עצמו למאושר בגלל שלא נשלח לסיביר. בנימינצ'ין פגש בגרמנים, ועדיין המשיך את לימודו בישיבת "בית יוסף" בגדר "השלך על ה' יהבך". בעיירה היו עוד כמה רבנים ובני-תורה שנקלעו לשם, בגלל שלא מצאו דיוור בוילנה.

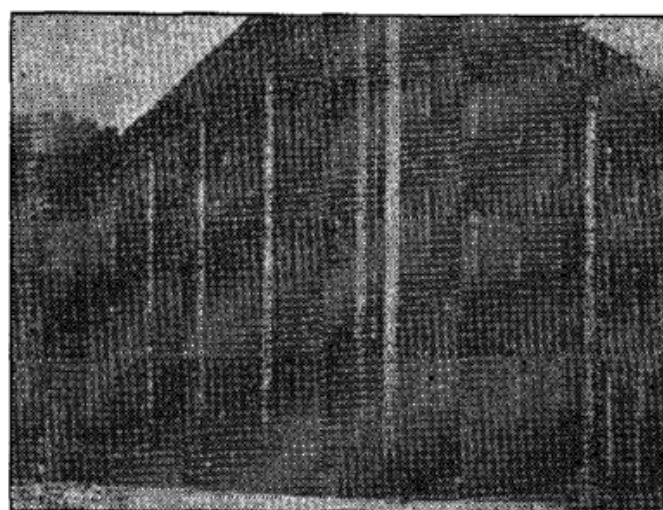
[מכאן, ממשיך יעקב שניידמן]: "מצב היהודים בנימינצ'ין בתקופת הגרמנים היה טוב יותר מאשר בעיירות אחרות. לקחו אותנו לעבודה. מזמן לזמן התעללו בנו. מצבם החומרי של בני-הישיבה ויתר הפליטים היה בלתי-נסבל. ליהודים תושבי העיר היה עוד משהו למכור או להחליף עם הכפריים, תמורת מזון. אך בני הישיבה היו במצב דחוק מאוד, ללא כסף וללא סעד, ממש רעבו ללחם. היו כמוהן כמה בעלי-בתים שעזרו להם. אינגלצ'ין, יהודי זקן היה מכתת את רגליו לכפרים הסמוכים ואוסף אצל האיכרים למען בני-הישיבה תפוחי-אדמה וקטניות. פעם פגש איש ס"ס את הזקן, והרביץ לו מכות והתעלל בו על שלא גילח את זקנו. למרות זאת המשיך הזקן בתפקידו, ובלבד להציל נפשות בישראל מחרפת רעב."

מרן גהתיק ה"חפץ-חיים" זצ"ל

חיסול קהילת נימינצ'ין

[ויעקב שניידמן ממשיך לספר]: "מנת-חלקנו בני-התורה בנימינצ'ין היה, מצד אחד רעב בבית ובישיבה. ומאידך בעבודה אצל הגרמנים, מכות והתעללויות. וזה עדיין לא היה "סוף פסוק". ביום כ"ח אלול תש"א, 41.9.20. הודיעו הגרמנים שעל כל היהודים להתאסף בבית-המדרש. אנשי הס"ס והמשטרה הליטאית המיוחדת הקיפו את העיירה. הודיעו כי מוליכים את היהודים לגיטו שהותקן עבורם בעיירה סוויר. הדבר לא מצא חן בעיני [אומר יעקב שניידמן] משדה-הקרב יצאתי בשלום, מסיביר התחמקתי, וכאן אפול בפח? היה לא תהיה! עלי למצוא דרך להחלץ מן המצר. את יום היציאה קבעו ליום השבת, היום המקודש ביותר ליהודים. כולם התאספו בבית-המדרש להפרד ממקום קדוש זה. בשעה שפתחו את ארון-הקודש געש ורעש בית-המדרש מזעקת-השבר של האנשים והנשים, הזקנים והנערים. כולם ביחד אמרו וידו. ו"אבינו מלכנו". באותה שבת הגיע בדיוק למצוות בנו של אחד מחשובי העיירה, בשם בזדאנסקי. מתלמידי ישיבת "כנסת ישראל" בסלובודקה. יהודי תלמיד-חכם ובעל מוסר,

שיבת "כנסת ישראל" בלובודקה

כאשר קם לברך את בנו, אמר האיש בזה בלשון: "עד כה היית נתון למרותי, ואני דאגתי לך לענינים הגשמיים והרוחניים. מכאן ואילך משנכנסת לעול המצוות, הפקיע השם את מרותי עליך. ואני מוסר אותך ברשות עצמך, ברשות האלוקים. דע בני שהדרך היחידה שלימדתי אותך מיום עומדך על דעתך ועד היום, היא דרך אבותינו. הדרך אותה השם רוצה. עתה, מי יודע לאן ישא הגורל את שנינו. זכור בני, כי המצוה הגדולה ביותר והיקרה

אצל הקב"ה היא מצות קידוש השם. וכאשר יגיע הזמן לך שתדע לקדש את השם ברבים". בסיימו את דבריו נפלו שניהם, הבן לזרועות אביו וגעו בבכיה. אנו עמדנו מן הצד, מרותקים מרוב התרגשות הסתכלנו במחזה.

וכך רואה אני, כותב יעקב שניידמן, כיצד נפרדים איש מרעהו, בעל מאשתו, בנים מהוריהם. ונידמה לי שהיהודים קיבלו עליהם את הדין, וזוהי פרידתם האחרונה. אמרתי אז לנפשי: לא! אני מרצוני לא אעשה מה שהרשעים הארורים רוצים ממני. מיד באתי בדברים עם צעירי העיירה שהיכרתי, אשר תמיד חשבו על בריחה ליער, לפרטיזנים. נדברנו כי אכן נצטרף להולכים לגיטו האחר בסביבה, כפי שהודיעו אנשי הס. ס. אך אם נרגיש כי מנסים לרמות אותנו, נברח היערה. אכן צעדנו ביער שהיה מפורסם בקייטנות הקיץ שנערכו בו. צעדנו בין עצי האורן התמירים. ברגלינו רמסנו את המחטים היבשים שנשרו. ריח היער והשדה גרם לנו תחושת שיכרון. יהודי העיירה השתרכו, זקנים וצעירים, בני-ישיבה ור"מים, רבנים ומדריכים, למעלה ממאה בני-תורה. הולכים המבוגרים וספרי התהלים בידיהם, ושפתותיהם מלחשות פסוק אחרי פסוק מפסוקי של נעים זמירות ישראל. בצדי-הדרכים צעדו הליטאים השיכורים ואנשי הס. ס. ברובים מכודנים בידיהם, מוכנים לפתוח באש. צעדתי, באותה תהלוכה, בין הראשונים, ובלשתי בעיני לאן מוליכים אותנו. הרוח הביאה לאפינו ריח של אדמה טריה שנחפרה זה עתה. מבטי נפגש עם מבטי חברי הצעירים. הדבר ממנו פחדנו נתגלה מול עינינו: בור גדול מאחורי העצים. התברר כי הגרמנים גייסו גויים מהסביבה לחפור בור ענקי בשביל לקבור את יהודי נימינצ'ין. לאחר שגילינו את מזימת הרוצחים, הבינונו שהזמן אול. ויש לפעול מיד. לידי צעדו אח ואחות, בן ובת 17. צמודים אלי ושומרים על צעדי. השתייכו אל החבורה. איבדו את ההורים. היחידים ששרדו מכל המשפחה. ידענו שמישהו צריך להרים קול צעקה ובמהומה שתיווצר נברח ליער. החלטנו שמרצוננו לא נלך לטבח... הרגשתי ששעון-החול שלי הולך ואוזל, ואמרתי לעצמי: אם לא עכשיו אימתני? לא זוכר אם שמעתי את קולי או ששמעתי קול שלא מעלמא הדין: "הורא!" "הורר-רא!" תוך הצעקות והמהומה נפרץ המעגל. הצעירים המאורגנים והלא-מאורגנים התחילו לצעוק ולברוח לפנים היער. מי שעלה על שוטר

ליטאי, או על איש ס.ס. לא נס מפניו אלא כיבד אותו בדקירת סכין, במכות, במוט ברזל, שהוכנו מראש לצורך זה, או בבולעץ שהרים ביער.

ועד שהרוצחים התאוששו ותפסו את הנעשה, עברו חלפו דקות טובות ובינתיים התרחקנו, הבורחים מהם והלאה. הרוצחים התחילו לירות בנו ללא מטרה, ואנו המשכנו בריצתנו עד שהרגשנו שיצאנו מטווח-יריה, והשתחררנו מכל סכנה. לאחר כמה קילומטרים פגשנו בכמה צעירים מהבורחים, וביניהם היה אותו נער אשר נשא על גבו את אחותו, לאחר שזו נפגעה מכדור ברגלה, ולא יכלה להמשיך לרוץ. הנערה התחננה לפני אחיה, שיברח לבדו ויניח אותה. שיציל את עצמו. אך הנער לא שעה לדבריה וסחב אותה על גבו מרחק רב. הסתכלתי עליהם, על מסירות-הנפש של ילדים צעירים ותמימים. שמת לי לב: דם זלג מעיני ולא דמעות. אמרתי לעצמי: "ראה ה' והביטה". בינתיים הגיעו עוד כמה מהנמלטים. בסך-הכל ניצלו כ־200 איש, ביניהם אחדים שהיו קשורים בקשרי-משפחה עם בני-העיירה ורניאן.

תחנת-הצלה ראשונה: ורניאן

היות והכרתי את רבה של ורניאן, הרב מיכאל-יצחק סבא, מהרבנים הצעירים והפעילים בסביבות וילנה. וגם בעיירה היו לי כמה חברים מהישיבה. לכן שמנו פעמינו לעיירה ורניאן. הלכנו בלילה ובלשנו בדרכים, וביום התחבאנו בחורשות. בסופו של דבר הגענו לעיירה בשלום. במקום היה עדיין שקט, מצאתי את מקומי בבית-הכנסת, עם כל החברים לעת צרה. את הרב ר' מיכאל-יצחק סבא מוורניאן אסרו הגרמנים, יחד עם עוד כמה מבני-עדתו. ולאחר זמן הודיעו כי הם מקימים גיטו במקום, וכי הם מוכנים לשחרר את הרב מהכלא, בתנאי שיעמוד בראש היודנראט, מאחר שיהודי העיירה מכירים אותו כאישיות מתאימה לכך. הרב הסכים להצעת הס.ס. לעמוד בראש היודנראט. אך היתנה תנאי מפורש: כי ישחררו את יתר היהודים שנכלאו יחד אתו. אנשי הס.ס. דיברו אתו רכות, הבטיחו לו עזרה וכל מיני הטבות, רק שיקים את היודנראט. אבל ללא כל תנאי. מאחר והרב עמד בתקיפות על שלו, לשחרר את יתר היהודים. אמרו לו הס.ס. היות והוא מסרב לפקודת הס.ס. דינו מוות. ענה להם הרב: "כל ימי חילקתי את גורלי עם אנשי עירי, ואני מוכן להתחלק עמם גם במוות". מיד הוציאו את הרב ויסרוהו ביסורים נוראים עד שהוציא את נשמתו בקדושה ובטהרה. זמן רב עוד דיברו בעיירה על עוז הרוח ועל הנפש הגבוהה ששכנה ברב צעיר זה, הי"ד בעקבות המקרה המזעזע הנ"ל, שמת פועמי לעיירה סוויר. כי רבה של העיירה, הרב ברקמן היה קרוב-משפחתי. נשארתי אצלו ימים אחדים, והמשכתי לעיר-מולדתי, סמורגון. כאן מצאתי כמה מבני משפחתי, חברים וידידים. בסמורגון היו אז שני רבנים ביודנראט: הרב יצחק מרקוס, והרב זליק סלודז'נסקי. הרב מרקוס היה ממונה על תיק הסעד. הוא דאג לאנשים שירדו מנכסיהם, בעזרת מתן-בסתר שהשיג עבורם. הוא עבד במסירות-נפש ועזר לרבים אחרים שנשארו מחוסרי-כל. כן היה במקום הרה"צ ר' זליק שפירא זצ"ל [אחיו של שר-הפנים ר' משה שפירא ז"ל], תלמיד ישיבת החפץ-חיים, אשר נשאר על משמרתו עוד מזמן הסובייטים ודאג להחזקתו של בית-המרחץ ומקוה-

הטענה. וזאת לדעת כי הגרמנים אסרו בתכלית האיסור על טבילת הנשים במקוה. למרות זאת דאג ר' זליק לתקינות המקוואות, ולשמירה קבועה בשעת הטבילה, וגם לבטחון האישי של הנשים שטבלו, בלכתן ובשובן מן המקוה. למען יוכלו לשמור על טהרת המשפחה גם בתנאים הקשים. הוא ראה בכך שליחות מצוה מגבוה.

יצאתי לעבודה עם יחידת "ט.א.ט." T.O.T. גדודי עבודה שמנהליהם באו מארצות הבלטיות הכבושות ע"י גרמניה. שוב חוסל הגיטו בסמורגון. כולם עברו לגיטו באושמיאנה, שם המשכתי לעבוד עד בואם של השוטרים מגיטו וילנה, שהגיעו לחסל את הגיטו באושמיאנה, שם היו מרוכזים חלק מיהודי העיירות בסביבה. השוטרים הכינו רשימות שמיות. וכל אחד חייב היה להודיע לאן ברצונו לעבור, לגיטו וילנה, או לגיטו קובנה.

ממשיך יעקב שניידמן ומספר: "ישבו רבני העיירות מסמורגון, מיכלישוק, קרקע, וקרע ועוד כמה בני ישיבה וביניהם הרב הצדיק, רבי זליק שפירא והטילו "גורל-הגר"א", ונפל על הפסוק בתהלים ס"ח: "מלכי צבאות יודון ונות בית תחלק שלל". ר' זליק למד מן הפסוק, "מלכי צבאות" - מאן מלכי? רבנן! ולכן יש לצאת למקום תורה, לקובנה. ומהמשך הפסוק "יודון", משמע כפל נדודים: פעם אחת לוילנה הקרובה, ומשם, לקובנה היא מקום התורה, ישיבת סלבודקה. לכן פסק על עצמו לצאת לקובנה. עמו היה גם הרב גרייזל מקרבה, אשר בנו, ר' אבא, תלמיד ישיבת חפץ חיים, התחתן וחי בקובנה. ולכן גם הרב מקרעווא הסתמך על פרשנותו של ר' זליק, ויחד נרשמו לצאת לגיטו קובנה. לעומתם, הרבנים מסמורגון, הרב יצחק מרקוס והרב זליק סלודזינסקי, ועמם הרב ענטיין ממיכלישוק, פירשו את הפסוק "ונות בית תחלק שלל" - יש להישאר בבית במקום הקרוב, אליו נשלחו רוב הגולים, יש להישאר בוילנה. ולכן נרשמו לגיטו וילנה. התוצאות ידועות, שוב רימו הגרמנים את הקומנדאנט של גיטו וילנא מר גאנס. ובמקום להעביר את האנשים לקובנה, הביאו אותם ביום כ"ט אדר ב' תש"ג, 15.04.43, ישירות לפונאר, גיא-ההריגה בו נהרגו 5,000 איש מווילנה ומערי-השדה. אחרי ימים מספר נשלחו עובדים להביא את החבילות של המומתים, כמתנה ליהודי וילנה. בין אלה שנשלחו להביא את החבילות, היה גם יעקב שניידמן, שמצא בין החבילות דברים שהיו שייכים לאחותו וגיסו, מהעיירה סול. בין ההרוגים היה גם הצדיק, רבי זליק שפירא ואשתו, שנמצאו זה ליד זה.

[בנקודה זו משלים הרב פרבר את עדותו של חברו, ר' יעקב שניידמן הי"ד]: "הרבנים שהגיעו מהסביבה לוילנה הפיחו רוח-חיים בגיטו, והביאו לפעילות מוגברת בבתי-הכנסת בגיטו וילנה. הרבנים מרקוס וסלודזינסקי מסמורגון, היו דורשים לפני הקהל בבית-המדרש "שאו'ל-עס-קלויז", בכל יום ראשון ושלישי ובשבתות. הם העבירו מערכות שלמות במחשבת ישראל. שיחות מוסר משל ר' ירוחם ליוואוויץ, משגיח ישיבת מיר. משל ר' שמחה זיסל מקלם, ושאר גדולי המוסר. העירו הערות והארות בפרקי תהלים לפי רוח הזמן. מאות יהודים היו באים לשמוע אותם, להתענג ולהתעודד מדרשותיהם. גם כמה בחורי ישיבה שנותרו בגיטו, כמו חיים ברטמן ולייבל

נאבורטשיק משיבת גרודנה, ויעקב שניידמן עצמו, היו בין המרצים באותו בית-המדרש. הם היו מעודדים את הקהל ומרימים את המוראל, ומזרזים את הצעירים לצאת ליער, לפרטיזנים. אנשי אושמיאנה שברובם היו צעירים וחסונים, הגיעו בפורים תש"ג לוילנה, עם כלי-נשק. כולם הסתדרו בעבודה. חלקם השתכנו ברחוב זאוואלנה 4 ובמשך הזמן עברו לגיטו בעיר. בינם לבין-עצמם עיקר שיחותיהם היו, על בריחה לפרטיזנים.

בין אלה שהגיעו לוילנה מסמורגון, היה ברוך בודגר תלמיד ישיבת מיר, שמולו לא שפר ולא זכה להימנות על התלמידים שהצליחו לצאת לשנחאי. הוא הביא עמו את אחותו ואת אחיו הבכור. וביחד חיפשו אפשרות לצאת מהגיטו ולהצטרף לפרטיזנים. תחילה ניסו להצטרף לאנשי "פ. פ. או" [ארגון פרטיזנים בוילנה], אך אלה סירבו לקבלם. לכן ארגנו קבוצה עצמאית של 18 צעירים שהגיעו לוילנה מהעיירות, ויצאו על דעת-עצמם ליערות פושצ'ה-גרוטש, עם נשק. שם נתקבלו בורעות פתוחות ע"י פרטיזנים יהודים, שמפקדם היה יוסף גלאזמן מגיטו-וילנה.

בעשרת ימיהתשובה, תש"ד, ערכו הגרמנים בלוקדה [מצור] על היער, בה השתתפו שבעים אלף חיילים גרמנים, מתוגברים בטנקים ובמטוסים, ו"טיאטאו" עמדות הפרטיזנים. איכרי הסביבה שיתפו פעולה עם הגרמנים, וגילו להם מקומות-המסתור של הפרטיזנים היהודים. בקרב אכזרי שהתלקח, נפלו הפרטיזנים אחד-אחד. מכל הקבוצה שמנתה 35 איש. נותרו רק שלושה, והם המשיכו להילחם. כאשר אזלה להם התחמושת, שמו קץ לחייהם בכדור האחרון. ברוך נפל כגיבור, הי"ד.

אחיו של ברוך, נחום, תלמיד בישיבת החפץ-חיים בראדין, הוגלה, עם עוד כמה מתלמידי הישיבה, לערבות קזאכסטאן, ונפטר שם, מרעב ועבודה קשה. חבריו, שנותרו בחיים, סיפרו כיצד שמר על צלם-האלוקים. בחג הפסח לא אכל מאכלי חמץ, למרות מצב-בריאותו הרופף. הנ"ל מספרים, כי בפסח אחד, כל מזונו במשך שמונת ימי החג, היה גזר בודד אחד... כבוד לזיכרו והשם ינקום את דמו!

בעת המשלוחים מגיטו-וילנה לאסתוניה, נתגלתה ה"מלינה" של אנשי סמורגון. היה זה בחודש אב תש"ג. בעת איסוף האנשים למשלוח, חמקו יוצאי סמורגון ל"קולחוז" שלהם. [כך הם קראו ל"מלינה" שלהם]. מסיבה לא ידועה לא הצליח הרב סלודזינסקי להגיע ל"מלינה" ואיחר את המועד. הרבנית, שהיתה ב"מלינה" וראתה שבעלה טרם חזר, נתקפה היסטריה והתחילה לצעוק ולקרוא בקול לבעלה. השוטרים שבלשו אחרי מסתתרים ועברו מבית לבית, בחיפוש אחרי אנשים למשלוח לאסתוניה. בשומעם את צעקותיה, הגיעו ל"מלינה". והוציאו משם את כל האנשים למשלוח לאסתוניה. ב"מלינה" נמצאו קרוב ל-40 איש. וביניהם הרב מרקוס ומשפחתו. ושוב, רק יעקב שניידמן התחמק. הוא כבר התמצא במתרחש, ועבר אל מעבר לקיר ה"מלינה" והתחמק. עם חיסול הגיטו ביום כ"ג אלול תש"ג, 28.09.1943 נשלחו לאסתוניה 700 יהודים, וביניהם היה גם יעקב שניידמן. הי"ד²¹.

זכרונות על בניישיבה באסתוניה

[הרב פרבר מסיים את דבריו, על חברו לספסל־הישיבה בראדון, ר' יעקב שניידמן הי"ד]: "גב' גולדה גורדונוביץ', [נינת ר' אייזלה חריף מסלונים], מספרת, בספרה, "זכרונות ממחנות־השמדה", על התנהגות בני־הישיבה במחנות־אסתוניה: "האנשים שהגיעו מוילנה לאחר חיסול הגיטו, הועברו למחנה ויווארה שבאסתוניה. ומשם הועברו למחנה אחר בשם קיוויאלי. אצלנו במחנה היתה קבוצת בחורי־ישיבה, משיבת ראדן המפורסמת של החפץ־חיים. הם היו כ־30 איש, עם ראש־הישיבה. הם היו יוצאי־דופן בהופעתם החיצונית. רזים יותר מכולם. כי לא אכלו את המרק עם חתיכות הבשר, שלא היה כשר. הסתפקו בלחם ומרגרינה, או ריבה. יום אחד ניגש אלי ראש־הישיבה, הציג עצמו ואמר לי, כי נודע לו שאני מבית דתי - נינתו של ר' אייזל חריף - ואי לכך הוא פונה אלי בבקשה לסדר להם, אם הדבר אפשרי, שהנשים העובדות במטבח תבשלנה כל יום במטבח תפוחי־אדמה עבור בחורי־הישיבה. כך שתהיה להם מנת־אוכל חמה. אמרתי לו, בוודאי שאני מסכימה, אך עלי לשאול את פי הממונים עלי."

דיברתי עם הממונה עלי, בחור יהודי בשם צ'יפליץ, והוא דיבר עם הממונה עליו וקיבלתי את הסכמתם. ואז דיברתי עם הנשים [עובדות המטבח] והסברתי להן את גודל המצוה והן כולן הסכימו מיד. וכך היה הסידור: ליד המטבח היה חדר קטן, לשם באו כל יום בחורי־הישיבה, ואוכלים את המרק החם, ואנו הנשים עמדנו על המשמר [שגרמני לא "יפתיע אותנו"], על כל צרה שלא תבוא. ראש־הישיבה אמר לי, שבזכות המעשה הטוב הזה, אלוקים ישמור עלי, ואשאר בחיים. מלים אלו עודדו אותי מאוד. וכאשר הייתי במצבים קשים, תמיד נזכרתי בהם."

שמותיהם של בני ישיבת ראדן שהיו במחנות אסתוניה, כפי הזכור לי [מציין הרב פרבר], היו: הרב יצחק מרקוס מסמורגון, יעקב שניידמן מסמורגון, ראובן ברקמן מאולשאן, האחים אהרן ואלכסנדר אפשטיין מוילנה, לייב קגן מביאליסטוק, אפרים גינזבורג שו"ב בוילנה, יוסף שקליאר מראדן, הרב יצחק קורניק, חתנו של הרב פילבסקי שנבחר לוועד־הרבנים בוילנה, הרב גרשון ליבמן, [קאוולער], מהר"מים של ישיבת "בית יוסף". אשר יחד עם כמה מתלמידיו יסד ישיבה בגיטו, הרב מרדכי יודלביץ', והבחורים חיים ברטמן ולייבל נאבורטשיק, שלושתם היו משיבת גרודנה. הרב יעקבסון משיבת מיר שכיהן כרב בעיירה בואהלין, מאיר חייט משיבת מיר. הרב אברהם צבי ליסטובסקי, שהיה המשגיח בישיבת ראמיילס, בוילנה ואח"כ בישיבת סלונים, עם בנו נתן. שני בניו של הרב שוב מוילנה, שלום ויעקב. הרב מיכאל סוראסקי. והרב ישראל ליוואוויץ, שהיה ר"מ בישיבת ראמיילס בוילנה, ובנו של המשגיח משיבת מיר, הרה"צ ר' ירוחם ליוואוויץ זצ"ל. ועוד בודדים משיבת "בית יוסף" ממזריץ', משיבת בריסק וישיבת מיר.

באחת האקציות שהיו במחנה באסתוניה נלקחו בני הישיבה, גם הפעם ניצל יעקב שניידמן מן האקציה. בת־דודו, הגב' הרץ תושבת תל־אביב, שהיתה נפגשת אתו